

BADIIY ADABIYOTDA ADABIY VA AZALIY QADRIYATLAR

Gulnoz SATTOROVA,

O‘zRFA o‘zbek tli, adabiyoti va folklori nstituti katta ilmiy xodimi

E-manzil: noza1969@mail.ru

Annotatsiya: *Ildizlari mushtarak turk va o‘zbek elining adabiy aloqalari qadimiy tarixga ega. Ma’lumki, O‘rxun-Yenisey yodgorliklari, Mahmud Qoshg‘ariy, Yusuf Xos Hojib, Ahmad adibning kitoblariga umumturkiy meros sifatida qaraladi. Shunday ekan, bu ikki xalq adabiyotini bugunga qadar bir – biriga qiyoslab o‘rganilishi bejiz emas. Biz e’tiborimizni qaratayotgan o‘zbek va turk hikoyachiligi ham ikki xalq adabiyotshunosligida chuqur tadqiq qilinayotgan masalalardan hisoblanadi.*

Kalit so‘zlar: *O‘rxun-Yenisey yodgorliklari, Sharq mumtoz poetikasi, Yozuvchining hikoyachilikdagi mahorati, Adib qahramonlari, o‘ziga xos falsafiylik.*

Adabiyotning o‘ziga xos xususiyati shundaki, hayotimizning bizga ma’lum qirralarini aks ettiradi. U turli xalqlar adabiyotida turli xil ifoda etiladi, ammo baribir o‘z mushtarakligini yo‘qotmaydi. Xalqlar turli xil bo‘lsada, insonning o‘y kechinmalari, muammolari ko‘pincha bir xildir. Chunki insoniyat yashayotgan bu dunyoda ya’ni kitobxon jahon adabiyotidan biron-bir asar mutolaa qilar ekan, uning ichidan o‘z kechinmalari bilan uyg‘un qirralarni topa oladi.

Ildizlari mushtarak turk va o‘zbek elining adabiy aloqalari qadimiy tarixga ega. Ma’lumki, O‘rxun-Yenisey yodgorliklari, Mahmud Qoshg‘ariy, Yusuf Xos Hojib, Ahmad adibning kitoblariga umumturkiy meros sifatida qaraladi. Shunday ekan, bu ikki xalq adabiyotini bugunga qadar bir – biriga qiyoslab o‘rganilishi bejiz emas. Biz e’tiborimizni qaratayotgan o‘zbek va turk hikoyachiligi ham ikki xalq adabiyotshunosligida chuqur tadqiq qilinayotgan masalalardan hisoblanadi.

Dunyoning yirik olimlari tomonidan turk va o‘zbek adabiyotining o‘ziga xos xususiyatlari haqida qator ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda: turk-o‘zbek adabiyotining o‘zaro mushtarakligi; shakllanishi; ularning davriy bosqichlarini asoslash; yozuvchilar ijodida badiiy mahorat va uslub masalasini ochib berish; adabiyotlararo adabiy oqimlarning ahamiyatini izohlash; turk yozuvchilarining asarlarini asliyatdan o‘zbek tiliga, o‘zbek adiblari asarlarini turk tiliga tarjima qilishni amalga oshirish ishlari ikki xalq adabiyotshunoslari orasida allaqachondan buyon amalga oshirilayotgan ishlar sirasidandir.

Ikki xalq ijodkorlari asarlarining bir-biriga bu qadar singib ketishiga nafaqat ularning qadimiy ildizlari birligi, balki asarlardagi mavzular mushtarakligi hamdir.

Umuman, XX asr boshlaridan bugungi kungacha bo‘lgan davrda turk va o‘zbek hikoyanavisligida qator yangi poetik tamoyillar kashf etildiki, bu tamoyillar har ikki halq hikoyanavisligida ham bo‘y ko‘rsatdi. Bu esa turkiy xalqlar adabiyotning jahon nasri bilan bo‘ylashayotganligidan dalolat beradi.

Turk folklori, an’anaviy Sharq mumtoz poetikasi, XX asr turk hikoyanavisligi taraqqiyoti tamoyillari, jahon nasri an’analari yangi turk hikoyachiligi poetik tamoyillarining yuzaga kelishi uchun asos bo‘lib xizmat qilgan bo‘lsa, o‘zbek hikoyachiligining taraqqiyoti uchun ham folklor an’analari, Qur’on va hadislardagi hikoyatlar, mumtoz o‘zbek adabiyoti namunalari zamonaviy o‘zbek hikoyachiligining rivojlanishi uchun muhim omil bo‘lib xizmat qildi. Bu jarayonda individual ijodkorlar iste’dodi, badiiy mahorati yuzaga chiqdi. Realistik hikoyaning yuzaga kelishi xalq ijodiyotining teran ildizlariga borib taqalsa, xalq og‘zaki ijodidagi mavjud mif, afsona, ertak, xalq hikoyalari va hikoyatlari zamonaviy hikoyaning paydo bo‘lishi uchun asos vazifasini bajargan. Bu kabi holatlarni har ikki xalq adabiyoti vakillari ijodida ham kuzatish mumkin. Rashod Nuri Guntekin, Peyami Safo, Usmon Jamol, Fahri Jaloliddin kabi turk ijodkorlari ijodida bu kabi holatlarni ko‘plab uchratishimiz mumkin.

Zamonaviy turk nasrining yirik vakili Aziz Nesin ijodi xalq kulgisi va ijtimoiy tragizmni o‘zaro uyg‘unlikda aks ettirishi bilan qimmatlidir. Uning hikoyalarida xalq ijodiga xos latifa, askiya, hajviy hikoya, masal, matal, maqol muhim o‘rin tutadi. Aziz Nesin o‘tgan asrning 60 yillaridan boshlab o‘zbeklarning sevimli yozuvchilaridan biriga aylangan. Uning «Musht ketdi», «Xushtak afandim», «Futbol qiroli», asarlari ko‘plab o‘zbek ijodkorlariga samarali ta’sir qilgani, juda ko‘p hajvchi yozuvchilarimiz unga ergashib asarlar yozgani ham sir emas. Adib hikoyalaridagi qisqalik va lo‘ndalikni o‘zbek hikoyanavisi Abdulla Qahhor ijodida kuzatish mumkin. Aziz Nesin o‘z asarlari haqida: “Men o‘zim ko‘rgan va boshqalardan eshitgan voqealarni bezab-bejamagan, yoniga qo‘shib-chatmagan holda, qanday bo‘lsa shundayligicha o‘quvchilarimga taqdim etmoqdaman. Bulardan har kim o‘ziga yarasha xulosa chiqarib olsin, degan maqsadim ham yo‘q emas. Qolaversa, o‘zim ham bir paytlar shunday qilganman. Bu bilan: «Hamma menga o‘xshasin, qissadan nima hissa chiqargan bo‘lsam, aynan takrorlasin,» demoqchi emasman. Bitta voqeadan har kim har xil xulosa chiqaradi. Olingan pand-o‘git esa ba’zan butunlay qarama-qarshi bo‘lishi ham mumkin”, deb yozadi. Xuddi shu ma’noda adib asarlaridan har kim o‘zi izlagan xulosani topa olgan. Abdulla Qahhorning “O‘g‘ri”, “Bemor”, “Anor”, “Dahshat”, “Mayiz yemagan xoti”kabi asarlari ham qisqa va lo‘ndalikda, asardagi ko‘z ilg‘amas nozik qochirim va kinoyalarda Aziz Nesin hikoyalari xarakteriga o‘xshab ketadi. Har ikki yozuvchi ham o‘z asarlarida jamiyat illatlarini fosh qiladi, kulgili vaziyat, xususiyat va holatlar orqali kishilarni beixtiyor o‘z nuqsonlaridan kulishga majbur etadi.

Adabiyotning asl durdonalari muayyan tilda yaratilsa-da, davr o‘tib, ular boshqa tillarga ham "o‘tib", turli millatlarni ezgulikka, o‘zaro mehr-oqibatga chorlayveradi. Chunki adabiyotning asl asarlariga zamonlar, makonlar istehkom

bo‘lolmaydi. Ular uchun diniy e‘tiqodlar ham, mamlakatlar o‘rtasidagi chegaralar ham hech zamon "Xitoy devori" bo‘lolmaydi. Negaki, ular so‘zning ilohiy mo‘jizakor qudratini o‘zida mujassamlashtirib olgandir. Ana shunday asl asarlar mualliflaridan biri Turk adibi Umar Sayfiddindir.

Adib XX asr turk adabiyotida hikoya janri rivojida o‘ziga xos uslubga ega yozuvchilardan.

Birinchi jahon urushi davridagi siyosiy ahvol barcha turkiy xalqlar singari Turkiya adabiy muhitiga ham ta’sir etmasdan qolmadi. Adabiy oqimlarning ko‘payishi, adabiyotga turlicha yondashuvlar bu davrning o‘ziga xos xususiyatlaridandir. XX asrning birinchi choragida yashab ijod etgan adib turk nasri, ayniqsa, hikoyachiligini yuqori darajaga ko‘tarib, o‘z xalqi adabiyotini jahoniy miqyosga olib chiqdi. Yozuvchining hikoyachilikdagi mahoratini Dj.London, G.Mopassan, A.Chexov, o‘zbek adibi Cho‘lpon, A.Qahhor hikoyalari bilan qiyoslash mumkin.

Umar Sayfiddin o‘z ijodini she’rlar yozishdan boshlagan. She’rlari “Dekin” majmuasi, “Zamon” va “Vaqt” gazetalarida ketma-ket chop etiladi. U “Turk so‘zi”jurnalida bosh muharrirlik qilgan paytlarida turkiy fikrlarni ifodaetuvchi maqolalarini yozish bilan birga badiiy ijod bilan ham shug‘ullanadi. Umar Sayfiddinning hayoti og‘ir qiynoqlar va iztiroblarda kechgan bo‘lsa ham muxlislari uchun 10 ta kitobga jamlangan 125 tahikoyasini o‘z muxlisloriga qoldirdi. Yozuvchi juda qisqa umr ko‘rgan bo‘lsada, turk adabiyotida o‘ziga xos ovoza ega bo‘lib, nodir hikoyalar yaratgan ijodkor sifatida yodga olinadi. U o‘z mamlakatini sevgan, millat va uning kelajagi uchun qayg‘urgan vatanparvar bo‘lganligi uning asarlarida aks etgan. Adib asarlarini o‘qir ekansiz XX asr boshlarida mamlakatni tarqoqlikka, millatni mahdudlikka yetaklayotgan yot kuchlar qoralanadi, milliy o‘zlikni anglash, xalqni vatan ozodligi va obodligi yo‘lida birlashtirish kabi g‘oyalar adib asarlarining bosh maqsadini belgilaydi. Uning asarlarida ilgari surilgan g‘oya va maqsadlar insoniyat uchun, millat rivoji uchun xizmat qilganligi bois adib asarlari turli tillarda o‘qilmoqda. Adib hikoyalari bir necha bor o‘zbek tiliga tarjima qilingan. Tajribali tarjimashunoslar bilan birga bugungi yoshlar ham adib asarlarini o‘zbek kitobxonlariga havola etishda samarali mehnat qilmoqdalar Umar Sayfiddin asarlarini o‘zbek tiliga o‘girish va hayoti va ijodi bilan tanishtirishda turk adabiyotshunosi Vali Savash ham o‘z o‘rniga egadir. Uning o‘zbek adabiyotshunosi Poshshajon Kenjaeva bilan hamkorlikda yaratilgan turk yozuvchilarining hayoti va ijodi haqidagi “Kutilmagan mehmon”¹ asari fikrimizning dalilidir.

Adib o‘tgan asrning birinchi o‘n yilligigacha askarlik xizmatida bo‘lganligi uning asarlarida ham sezililarli darajada ifoda etiladi. Adib aksar hikoyalarida

¹ *Yelok, Veli Savaş, Pashshajon Kenjayeva. Kutilmagan Mehmon Toshkent: Akademnashr, 2011.*

asirlikdagi hayotni aks ettiruvchi voqealarni bayon qildi. “Pastkash”, “Mahdiy”, “Hurriyat Bayroqlar” hikoyalari shunday mavzudagi asarlardir. Uning “Tarix azaliy takroridir” (1910), “Haram” (1918), “Efruz Bey” (1919), “Qahramonlar”, “Bomba”, “Haram”, “Uzun poshnalar”, “Halollik”, “Yolg‘iz bahodir”, “Iskanja”, “Ishq to‘lqini”, “Oq Lola”, “Sirli amaliyot”, “Forsa”, “Qizil durli ko‘ylak”, “Badal” kabi bir qancha hikoyalari turkiya o‘quvchilarini yuksak ma’naviy-axloqiy g‘oyalar ruhida tarbiyalashda, ijtimoiy fikrni shakllantirishda katta rol o‘ynagan bo‘lsa, bugun bu asarlar o‘zbek kitobxonlarining ham qalbidan joy olgan.

Umar Sayfiddin yozuvchi sifatida tahlildan ko‘proq voqealar tasvirini birinchi planga qo‘yadi. Adib qahramonlarini turli vaziyatlarda tasvirlarkan, ularning ruhiy holatini, ichki dunyosini ochishga urg‘u beradi. “Marmar dastgoh” hikoyasida yozuvchi inson ruhiyatini teran ifodalay olishini Jabi afandi, Usta Ali obrazlari misolida namoyon etadi. Ana shunday ruhiy holatlar ifodalangan hikoyalaridan yana biri “Uch nasihat” hikoyasidir. Hikoyaning bosh qahramoni oddiy yigit Durmush. Uning onasidan boshqa yaqini yo‘q. Ijtimoiy muhit, ishsizlik Durushning boshiga ko‘pgina sinovlarni soladi. U ish axtarib Istambulga keladi va bu yerda Mustaqim Afandining qo‘lida bir qurush va bir nasihat uchun ishlaydi. Omonatga xiyonat qilmaganligi, halol mehnati tufayli baxtli hayot kechiradi. Asar xalq og‘zaki ijodi motivlari asosida yaratilgan, didaktik xarakterga egadir. Durmush xarakterini chizish orqali adib insonni halol yashashga, nafsini tiya bilishga, sabr qilishga undaydi.

Uning ijodi o‘zbek adabiyotshunoslari tomonidan keng o‘rganilib kelinmoqda. Ulardan biri adabiyotshunos Adhambek Alimbekov adib ijodini mavzu mundarijasiga ko‘ra quyidagicha tasniflaydi:

1. Vatanparvarlik mavzuidagi asarlar;
2. Folklor motivlaridan foydalanib yozilgan asarlar;
3. Satirik ruhdagi hikoyalar;
4. Ayollar bosh qahramon bo‘lgan asarlar.

Biz shu tasnifga asoslanib adib ijodini tahlil qilishga harakat qildik.

Vatanparvarlik mavzusi barcha xalqlar adabiyotida yetakchi mavzu sanaladi. Ayniqsa, vatan ozodligi, uni tashqi kuchlarning ta’siridan asrash millat va milliy tilning rivoji, xalqchillik adib hikoyalarining asosiy mag‘zini tashkil etadi. Rus adabiyotshunosi L.G.Yudkevichning «Adabiyotda milliy xarakter muammosi» deb nomlangan tadqiqotida: «Adabiyotda xalqchillik masalasi so‘zsiz milliy xarakter muammosining qay darajada aks ettirilishi bilan bog‘liq»,- deb yozadi.

Olim milliy xarakterning ikkilamchi xususiyati deb har bir adabiy qahramonda milliy xususiyatlar yetakchilik qilishi, umuminsoniy xususiyatlar bevosita milliylikdan kelib chiqishi ko‘rsatiladi. Uchinchi xususiyat, badiiy qahramonning

o‘z vatanini sevuvchi, millat baxt-saodati yo‘lida kurashuvchi sifatida tasvirlanishidir. To‘rtinchidan, milliy xarakterning to‘laqonli chiqishi uchun yozuvchi ijtimoiy pozitsiyasi uning estetik ideali bilan chambarchas bog‘liq bo‘lishi lozim. Beshinchidan, muallif dunyoqarashi o‘z millatining ilg‘or ideallarini ifoda etishi, bunday ideallar bilan bir jon, bir tan bo‘lishi kerak. Oltinchidan, milliy xarakterni tasvirlash uchun muallif tarixiylik tamoyiliga asoslanishi lozim.

L.G.Yudkevich milliy xarakterning yuqoridagi olti xususiyatiga qo‘shimcha yana quyidagicha ta’kidlaydi: «Milliy xarakter o‘ziga xosligining muhim (birlamchi) belgisi - bu qahramon ichki dunyosidir. Shu bilan birga badiiy til, qahramon nutqi, badiiy tasvir usullaridagi milliylik milliy xarakter butunligini ta’min etadi».²

L.G.Yudkevichning fikrini quvvatlab shuni ta’kidlash mumkinki, xarakterning milliy bo‘lishi uchun unda millatga xos barcha xususiyatlar mujassam bo‘lishi kerak

Umar Sayfiddin asarlari xususida gap ketganda L.G.Yudkevich tomonidan nazariy asoslab berilgan barcha xususiyatlar mujassam ekaniga amin bo‘lamiz.

“Pushti dur to‘n” (ba’zi tarjimalarda “Qizil durli ko‘ylak”), “Boshini bermagan shahid”, “Gurzi”, “Ajabo, u ne edi?” kabi hikoyalarida Vatan ishq, vatanparvarlik, uni asrash, himoya qilish kabi tuyg‘ular birinchi planda turadi. “Pushti durli to‘n” hikoyasida adib o‘z g‘oyalari va qarashlarini Muhsin Chalabiy obrazi orqali aks ettiradi. Bu obraz orqali adib turkiy xalqlarga xos haqiqiy xarakterni yaratadi. Ma’lumki, adabiy xarakter tom ma’noda hayotni badiiy aks ettirish usuliga qarab belgilanadi. Hayotni badiiy aks ettirish o‘z navbatida hayotiy xarakterdan badiiy xarakter yaratishdir. Natijada, inson shaxsiyati orqali badiiy xarakterning tarixiy, umumbashariy, xalqona va milliy qirralari yuzaga keladi. Yozuvchi badiiy obrazni turli davrlar, turli ruhiy, tarixiy vaziyatlar girdobiga tashlaydi va bu orqali obraz xarakteriga xos jihatlarni yoritib beradi.

Xazinadan bir pul olmasdan, bor mol-mulkini sotib, o‘rniga qimmatbaho toshlar qadalgan chopon tiktirgan va uni Eron shohi saroyida qoldirib kelgan mulkdor Muhsin Chalabiy tantiligi har qancha tahsinga loyiqdir. U Vatanga foydasi tegishi uchun butun boyligidan ajrasa-da, xizmatini hech qachon minnat qilmaydi. Yozuvchi Muhsin Chalabiyni shunday ta’riflaydi: “U xudojo‘y, g‘oyatda aqlli inson edi. Insonga ta’sir etguvdek salobati va siri bor edi. Qarag‘ay o‘rmonining orqasidagi katta xo‘jalikni boshqarar, peshona teri bilan mehnat qilar, hech kimga g‘ayirligi yo‘q edi. Yo‘qsil va g‘ariblarning ko‘nglini olar, dasturxonidan mehmon arimasdi. Dinni mahkam ushlardi. Ammo mutaassib emasdi. Din, ulus, vatan

² Юдкевич Л.Г. Проблема национального характера в литературе /Теория литературы в связи с проблемами эстетики. Москва: Высшая школа, 1970. С. 146-148.

ishqini, mamlakatining buyukligi, muqaddasligini yurakdan his qilardi. “Tangridan boshqasiga sajda etmay, qulga qul bo‘lmaslik uning hayotdagi maqsadi edi”¹ –deya ta’riflaydi. Adibning hikoyadan maqsadi ham ana shu ta’rif orqali ochib beriladi. Muhsin Chalabiy amaldorlar oldida ikki bukilib, ularga mulozamat ko‘rsatgan, o‘z g‘ururini bilmaydigan, zaiflardek yerga sudralib yuradigan isqirt insonlardan nafratlanardi. Hatto bundaylarni ko‘rmaslik uchun odamlardan uzoqda yurar edi. Adib birgina mana shu ta’riflar orqali inson ruhiyatidagi evrilishlar, qadriyatning barcha narsalardan ustunligini badiiy bo‘yoqlar orqali ifodalasa, qahramonning “davlatdan nuqul olish kerak ermas... biroz berish ham kerak...”, eron shohiga qarata “Saroyingizda ulug‘ bir podshoning elchisini o‘tqazish uchun gilamingiz, ko‘rpachangiz yo‘q ekan. Buning ustiga bir turk yerga yozgan narsasini qaytib kiymaydi” kabi so‘zlari haqiqiy vatanparvarlikni, inson g‘ururi, or-nomusini anglatadi. Yozuvchining turk millatining taqdiri, uning kelajagi borasidagi xavotirlari “Do‘stu nodo‘stlarimiz” hikoyasida yorqin aks etgan. Hikoya qahramoni “Tarixi, ta’limi, adabiyotida o‘zini bu qadar inkor etgan bir millat o‘z milliyligiga asoslangan “ittihod” birlik g‘oyasini o‘rtaga qo‘yishi mumkinmi? Yevropaliklar bizni yaxshi o‘rganmaganliklari uchun bunday g‘oya borligini taxmin qilish mumkin!... Oramizdagilar bo‘lsa bu qadar go‘l bo‘lmasliklari kerak. Mamlakatimizda “turk, turklik, Turkiya turkiyot” kalimalari bo‘lmaganligi singari “turk tili” degan bir til ham yo‘qdir”, deydi. Millatni millat sifatida shakllantiradigan, birlashtiradigan, rivojlantiradigan, birinchi omil tildir. Tilni yo‘qotish millatni o‘ldirish tomon yetaklaydi. Shu boisdan ham muallifning o‘z ona tilining ahamiyati, uning sofligini asrash to‘g‘risidagi o‘y fikrlari, tashvishlari bu asarda o‘ziga xos ohangda jaranglaydi. Adib qahramonining bu qarashlari orqali milliy til va milliy adabiyot milliy davlatni vujudga keltiradi, degan g‘oyalar ilgari surilganligining guvohi bo‘lamiz.

Adibning vatanparvarlik g‘oyalari ulug‘langan hikoyalaridan yana biri “Tutqun” hikoyasidir. Yigirma yil tutqunlikda yashagan, ammo bir daqiqa ham vatan tuprog‘i, uning ozodligi haqidagi orzularidan voz kechmagan, unga ishonib yashagan Qora Mamish obrazi asarda insonning metin irodasi, e‘tiqodi qanchalar kuchli bo‘lsa, uning atrofida g‘ilarga, oilasiga, vataniga bo‘lgan sadoqati ham shu darajada samiimiy bo‘lishini tasvirlaydi. Qora Mamishning o‘z millatiga, xalqiga, diniga bo‘lgan e‘tiqodini yozuvchi shunday tasvirlaydi: “Faqat tahorat qilolmagani uchun qayg‘uradi. Doimo kunchiqar tomonning chap tarafida turib, ko‘zlarini qiblagga qaratar, besh vaqt nomozini yashirin ishoralar bilan ado etardi”. Asar qahramoni 20 yil tutqunlikda, 10 yil xo‘jayinning xizmatida bo‘lgan endi u kuchdan qolgan, hech qanday foydali ishga yaramaydi. Ammo uning xotirasi hali baquvvat. Yozuvchi qahramonining vatanni qayta ko‘rish haqidagi orzu istaklarini bayon

etishda tush motividan foydalanadi. Bu motiv orqali insonni yashashga, hayotiylikka undovchi vosita uning ruhiyati ekanligiga ishora qiladi. Yozuvchining mahorati shundaki, qahramon biror o‘rinda vatanini sevadi, deya oshkor ifodalamaydi, ammo uning asar so‘ngida “-Shahid bo‘lsam meni shu bayroqqa o‘rang! Ol bayroq hilpiragan yer vatan emasmi, axir?!”, degan fikrlari bilan dalillaydi. Chunki kekxa kemachining so‘nggi daqiqalargacha yashash istagini so‘ndirmagan tuyg‘u bu-Vatan tuyg‘usi edi.

Umar Sayfiddinning hikoyalari orasida ayollar obrazi birinchi planda ko‘rsatilgan asarlari talaygina. “Baland poshnalar”, “Qurigan og‘ochlar” hikoyalarida ayollar qalbidagi nozik, ilg‘ab bo‘lmas tuyg‘ular, ularning iztiroblari go‘zal chizgilarda ifodalanadi. Adibning ayollar bosh qahramon bo‘lgan hikoyalari orasida “Kamalak” hikoyasi xarakterlidir. Hikoya bosh qahramoni Oysha endigina o‘n yoshga kirgan. Shunday bo‘lsada adib asarda uni “Pahlavon Oysha”, deya ta‘riflaydi. Pahlavonlik odatga o‘g‘il bolalarga nisbat beriladi. Bu o‘rinda yozuvchi Oyshani “pahlavon” deb ta‘riflashining o‘ziyoyq uning kurashuvshanligiga ishoradir. Oysha pahlavon bo‘lishi bilan birga nihoyatda go‘zal qiz. Ana shu go‘zallik va pahlavonlik tashbehlarining bir-birini qabul qila olmasligi, ya‘ni qiz bolaning ot minishi, o‘q otishi, kurash tushishi mumkin emas, degan eski qarashlar Oyshaning qalbida isyon tug‘diradi. Oddiygina o‘n yoshli qiz bola qalbidagi isyon orqali adib XX asr boshlaridagi turk ayollari qalbida ko‘tarilgan kurashchanlikni ifodalaydi. Tuzumdagi eskilik sarqitlari, ayollarga bir buyum sifatida qarash, ularning ko‘ngli bilan hisoblashmaslikni hayotining bosh mezoniga aylantirib olgan, dinni niqob qilib, undan o‘z maqsadlari yo‘lida foydalanayotgan kimsalar obrazini Bo‘ri domla qiyofasida gavdalandiradi. Oyshaning xayollari orqali uning domla kabi kimsalarga qarshi isyonini ifodalasa, Bo‘ri domlaning o‘n yoshli qizga nisbatan nuqul “hijobga soling, hijobga. Endi uning ochiq yurishi maqbul emas”, deya qayta-qayta javrashi u yashab turgan tuzumning uzoq davom etishi uchun isyon qilgan kimsalarning hali ulg‘aymasdan ildizini kesishi, ular orqasidan ergashib ketuvchilarning ko‘payib ketmasligi uchun bir tushov ekanligining ifodasidir.

Yozuvchi Oysha va Bo‘ri domla obrazlarini bir-birlariga qarshi qo‘yarkan XX asr boshlarida butun turkiy xalqlar hayotida ro‘y bergan vatan ozodligi bilan birga ayollar oozodligi uchun ham bo‘lgan kurashlar haqida hikoya qiladi. Oysha obrazi ayollarning ozodlikka, paranjini tashlashga qarshi kurashi, erkak va ayolning jamiyatda teng huquqli ekanligining namunasi sifatida ko‘rsatilar ekan, bu obraz o‘zbek adabiyotda ayollar ozodligi uchun kurashgan Cho‘lponning “Kecha va kunduz” romanidagi Zebi, Abdulla Qahhorning “Dahshat” hikoyasidagi Unsin obrazlarini eslatadi. Ammo Umar Sayfiddin asaridagi qahramon Oysha ozodlikni qanchalik istamasin, “Kecha va kunduz”dagi Zebi, “Dahshat”dagi Unsin kabi Oysha

ham haqiqiy ozodlikka kurashlar orqali yetish mumkinligini anglab yetmaydi. U xayolan Bo‘ri domla kabi kimsalarga qarshi kurashishni o‘ylasa-da, uning qalbidagi isyon kurashga aylanmaydi. Bu bilan yozuvchi o‘sha davrdagi muhit bunga imkon bermaganligi tasvirini chizib beradi.

Yozuvchi hikoyalari orasida “Ajinali ko‘shk”, “Oq yuz”, “Vasiyatnoma”, “Jasorat” kabi asarlari hajv va satiraga boyligi bilan ajralib turadi. “Ajinali ko‘shk”, “Vasiyatnoma”, hikoyalarida adib jamiyatdagi ziqna, birovning haqi evaziga kun ko‘rayotgan imonsiz odamlar obrazini yaratadi. Ro‘za va namozni niqob qilib olgan soxta dindorlarni Hoji niyoziy obrazida ifodalasa, birovning haqiga xiyonat qiluvchilarni Mufti hoji afandi obraziga singdiradi. “Jasorat” hikoyasining sarlavhasini o‘qigan kitobxon asar kimningdir jasorati haqida bo‘lsa kerak deb o‘ylaydi. Hikoya mazmuniga kirib borganingiz sari adib o‘zining o‘tkir satirik tig‘i bilan aslida qo‘rqoq, qo‘lidan hech qanday ish kelmaydigan kimsalarning tashqi qiyofasi bilan boshqalarni qo‘rqitib yurgan kishini oddiygina jonzot kanaga qarshi qo‘yishining o‘ziyoq asarning o‘tkir hajvga boyligidan dalolatdir. “Vasiyatnoma” hikoyasida esa adib hayotning mazmunini kayfu safodan, qimoru ichkilikbozlikdan, ayshu ishratdan iborat deb bilan kimsalar ustidan kuladi. Bu kulgularni qahramonning jiyaniga yozgan soxta vasiyatnomasida ko‘rsatib bergan uch qismdan iborat dasturga singdiradi. Adib qalamga olgan bu xil satira va hajv nafaqat turk xalqi hayotida, balki butun insoniyat hayotida uchrashi mumkin bo‘lgan voqea hodisalar ekanligi bilan o‘qimishlidir.

Adib hikoyalarining xarakterli xususiyatlaridan yana biri shundaki, qaysi hikoyani o‘qimang, unda millat dardi, o‘z xalqining or nomusini ulug‘lash bilan birga insonni inson, xalqni xalq darajasiga ko‘taruvchi yagona timsol TILga alohida urg‘u beriladi. Ayniqsa, “Chanoqqal’adan so‘ng” hikoyasi qahramoni tilidan aytilgan: “o‘z ismini bilmaydigan, o‘z tilida yozmaydigan, dushmanlarini do‘st deb bilgan bir millat yashashi mumkinmi? Buning imkoni bormi? otini bilmaydigan, o‘z tilida yozmagan, dushmanini do‘st deb bilgan bu bechora millat ertaga ruslar, fransuzlar, inglizlar qo‘lida Hindiston xalqi kabi asir bo‘ladi, ularga molday xizmat qiladi, madaniyatdan, ya’ni insoniylikdan, axloqiylikdan mahrum bo‘ladi”, deya tili va ma’naviyatini unutgan, ular uchun kurashmagan kimsalarga qarata “Eh, asir podalari...” deb xitob qiladi. Adibning qahramon tilidan aytilgan “-Uyg‘oning! O‘zligingizni bilib oling, hayvon singari g‘oyasiz, tashkilotsiz, madaniyatsiz yashamang, millat bo‘ling...” kabi xitobi birinchi jahon urushining iztirobli damlarida erk uchun kurashayotgan vatandoshlariga qarata aytilgan bo‘lsa-da, nafaqat kechagi kun uchun bugungi kunimiz uchun ham ahamiyatlidir. Har bir xalq, har bir millatning o‘z tili va ma’naviyati, vatanini zo‘ravonlik, tashqi ta’sirlardan himoya qilish uchun chorlagan xitobdir.

Adib ijodida o‘ziga xos falsafiylik ustun bo‘lgan hikoyalar ham talaygina. “G‘amgin hikoya” ni biz ana shunday asarlar sarasiga kiritishimiz mumkin. Asarni bu tarzda nomlanishining o‘ziyiq uning falsafiylikiga ishora qiladi. Hikoyada aniq bir qahramonning nomi tilga olinmaydi. Qiziqarlisi shundaki, adib oppoq qor timsolida poklikni, beg‘uborlikni emas fojeyaviylikni ifodalaydi. “Qor har tomondan oppoq kigiz kabi qoplangandi. Tuproq ko‘rinmasdi. Tuproqni ko‘rish uchun qorni supirish kerak. Holbuki, faqat ko‘chalar supiriladi. Ko‘chalarga tosh yotqiziladi. Ustida yeyiladigan hech narsa bo‘lmaydi. Yemishini yerdan oladigan bechora hayvonlarning ahvolini endi o‘zingiz bir tasavvur qilib ko‘ring! Butun dunyoning yuzini shakarsiz muzqaymoq qoplagan. Bir hovuch yesalar shu zahoti muzlaydilar... Xullas, yer yuzasi ana shunday fojeali ahvolda ekan, bir bog‘ning o‘rtasida jajjigina chumchuq titrab turardi: faqat qo‘rquvdan emas!”³ (“Badal” 216 b.) Keltirganimiz iqtibosda “emishni yerdan oladigan bechora hayvonlar”, “shakarsiz muzqaymoqlar”, “faqat qo‘rquvdan emas” jummalari hikoyada yozuvchi falsafiy dunyoqarashining qay darajada aks etganligini namoyon etadi. Qor ramziy detal vositasida beg‘uborlik, yaxshilikni emas fojeaviylikni aks ettirgan hikoyalarni o‘zbek adibi Xurshid Do‘stmuhammadning “Ibn Mug‘anniy” hikoyasida ham uchratish mumkin. “Uning hovlisiga qor ko‘p va xo‘p yog‘adi. Ya‘ni qahramon turmush tashvishlari bilan doimo band. Shu darajada yog‘adiki, oqibat Ibn Mug‘anniy butun oila a‘zolari bilan qor ostiga ko‘milib qoladi. Qorga, ya‘ni turmush tashvishlariga tutqunlik uzoq davom etadi. Ularning uylari dunyodan tamom uzilib qoladi: “Otajon nega uyimizga hech kim kelmaydi”, savol so‘raydi o‘g‘il. Ibn Mug‘anniy bor gapni o‘g‘lidan yashirmaydi: “Hammaning hovlisini qor bosgan o‘g‘lim – boshqalar ham o‘zimiz kabi o‘z uyida bandi”.⁴ Bu bilan yozuvchi jamiyatning ma‘naviy holatiga ishora qiladi. Har ikki asarda ham oppoq qor mualliflar estetik ideali falsafiy mushohadalarini qamragan ramziy obrazlarning badiiy namunalari. Ikkala yozuvchining o‘ziga xosliklari shundaki, Xurshid Do‘stmuhammad hikoyaning badiiy yechimini o‘quvchining zimmasiga yuklaydi, Umar Sayfiddin esa “faqat qo‘rquvdan emas” jummalarining ma‘nosini qissadan hissa tarzida asar yakunida berarkan, inson qanchalik buyuk xilqat bo‘lishi bilan birga eng shafqatsiz mavjudod ham deb qaraydi. Va ayni paytda har bir tirik mavjudod o‘z yaratuvchisining qismatidan qochib qutulolmaydi, degan xulosani beradi.

Adibning “Farmon” hikoyasi ham o‘ziga xos falsafaga boy asarlardan biridir. Asar qahramoni To‘sinbey umr bo‘yi podshohiga sadoqat bilan xizmat qilgan.

³ Сайфиддин Умар. “Бадал” хикоялар. — Т.: «Янги аср авлоди», 2012 - 248 ...

⁴ Дўстмуҳаммад Х. Ибн Муғанний / Жажман. Тошкент: Шарқ, 1995. 221-233-бетлар.

Podsho unga o‘z hayotini ham ishongan. Alal oqibat bu ishonchni podsho xiyonat bilan alishtirgan. Asardagi o‘quvchi qalbini larzaga soladigan holat sadoqatli askarning o‘z o‘limi haqidagi farmonni o‘z qo‘li bilan olib borishidir. Adib insonning ichki his-tuyg‘ulari, o‘z-o‘zi bilan kurashishdagi tizginsiz xayollar va kechinmalarni To‘sinbey obrazi orqali mahorat bilan tasvirleydi. “Podshoh va davlat yo‘lida jonini ham ayamasklikka qasam ichmaganmidi. Shunday ekan, bu jonini kimdan qaerga va nega olib qochishi kerak” (“Badal”, 229 bet) Birgina “qasam” To‘sinbeyning hayotdagi iymon va e‘tiqodi, sadoqatining naqadar mustahkamligini ifodalaydi. O‘z qatli uchun tayyorlangan farmonni bajarmasklik uchun imkoniyatlari bisyor bo‘lsada e‘tiqodidan voz kechmaydi. Asarni o‘qigan har bir kitobxon To‘sinbey taqdiriga qanchalik achinsa-da, uning jasoratidan hayratlanadi. Tarixiylik prinsiplari asosida yaratilgan mazkur asarda qahramonlar ichki dunyosining tahliliga katta e‘tibor qaratilgan. Natijada qahramon xarakterining nafaqat zohiriy (ijtimoiy), balki botiniy (ruhiy) qirralari yoritilgan. Iymon, e‘tiqod, javonmardlik, adolatpeshalik, vatanparvarlik kabi xususiyatlar umuminsoniy xarakterning ajralmas bir qismi sifatida talqin etilgan. Adib To‘sinbey xarakterini chizar ekan chuqur psixologik tahlillar bilan cheklanib qolmay, qahramon psixologik holatini kitobxon ta’sirlana oladigan darajada jonli qilib ko‘rsatadi.

Iste’dodli adib Umar Sayfiddin asarlari bugungi kunda ham kitobxonlar tomonidan sevib o‘qilmoqda. Adibning qaysi bir asarini o‘qimang undan ko‘nglingizga yaqin bir tuyg‘uni topasiz. Jamiyatda, kundlaik hayotimizda bugun ham uchrab turan biror bir muammoning o‘rtaga tashlanganligining guvohi bo‘lasiz. “Badal”, “Valine‘mat”, “Uch nasihat” kabi hikoyalari kitobxonni halol mehnat qilishga, irodali bo‘lishga undasa, Afro‘zbeiy obrazi orqali esa soxta vatanparvarlarning timsolini yaratadi.

Umar Sayfiddin hikoyalarida zamon, makon, vaziyat, xarakter kabi unsurlar bir-biriga hamohang tarzda ifodalanganligi uning o‘qimishlilikini oshiradi. U sodda va ravon jumlar orqali fikrlarini bayon etadi. Turli izohlardan bayonlardan qochadi. Uning asarlarida qisqalik va ta’sirchanlik simvolik ifoda vositasi sanaladi. Adib hikoyalarini mavzu doirasi nuqtai nazaridan tasniflar ekanmiz milliy til va vatanparvarlik mavzuidagi hikoyalar adib ijodining asosini tashkil etadi degan xulosaga keldik. Uning asarlarini o‘qimishlilikini ta’minlagan asosiy vositalar tasvirning qisqa va lo‘ndaligi, xalq og‘zaki ijodidan unumli foydalanishidir

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Yelok, Veli Savař, Pashshajon Kenjayeva. Kutilmagan Mehmon Toshkent: Akademnashr, 2011.

2. Юдкевич Л.Г. Проблема национального характера в литературы /Теория литературы в связи с проблемами эстетики. Москва: Высшая школа, 1970. С. 146-148.
  3. Сайфиддин Умар. “Бадал” хикоялар. — Т.: «Янги аср авлоди », 2012 - 248 ...
  4. Дўстмухаммад Х. Ибн Муғанний / Жажман. Тошкент: Шарқ, 1995. 221-233-бетлар.
-